

Journal of Islamic Law Research

پژوهش‌نامه حقوق اسلامی

The Imperatives of Constitutional Borrowing in Islamic Countries

Authors: Ali Arian Nezhad | Firooz Aslani | Kheirollah Parvin |
Seyyed Mohammad Hosein Kazemeini

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/law.2026.250250.4048>

بایسته‌های اقتباس قانون اساسی در کشورهای اسلامی

نویسندگان: علی آریان‌نژاد | فیروز اصلانی | خیراله پروین | سیدمحمدحسین کاظمینی

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/law.2026.250250.4048>

Copyright 2026 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original published work is properly cited. *Islamic Law Research* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, peer reviewers, and editors are expected to closely observe and uphold.

The Imperatives of Constitutional Borrowing in Islamic Countries

Ali Arian Nezhad • PhD Student in Public Law, Faculty of Law and Political Science,
University of Tehran, Tehran, Iran. (Corresponding Author) a.ariannezhad@ut.ac.ir

Firooz Aslani • Associate Professor, Department of Public Law, Faculty of Law and Political
Science, University of Tehran, Tehran, Iran. aslanif@ut.ac.ir

Kheirollah Parvin • Professor, Department of Public Law, Faculty of Law and Political Science,
University of Tehran, Tehran, Iran. khparvin@ut.ac.ir

Seyyed Mohammad Hosein Kazemeini • Assistant Professor, Department of Public Law,
Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran. smhkazemeini@ut.ac.ir

Abstract

Context & Objective: Following the movement of constitutional codification, legal systems frequently utilize diverse sources to design their constitutions, prominently drawing upon the constitutional experiences of other nations. The transfer of legal ideas from a foreign jurisdiction requires a definitive framework to ensure accurate execution, a phenomenon identified conceptually as constitutional borrowing. Proper execution of constitutional borrowing necessitates strict adherence to foundational prerequisites. While certain general principles govern this practice universally across all legal frameworks, jurisdictions sharing a unified structural basis—specifically a foundation rooted in religion—require specialized principles. Islamic countries represent a prominent example of systems sharing this religious foundation. Given the globalization of the Islamic religion as a civilizational competitor and the contemporary efforts of various nations to Islamize their legal systems, establishing these specialized rules is critical. Historically, one of the vulnerabilities of modern Islamic revolutions has been the uncritical adoption of non-Islamic models without rigorous evaluation. Consequently, Islamic nations must observe specific mandates when borrowing from either Islamic or non-Islamic foreign constitutions. The primary objective is to conceptualize this phenomenon accurately and address the core question: What are the imperatives of constitutional borrowing in Islamic countries?

Method & Approach: A descriptive-analytical approach combined with a doctrinal methodology is utilized to address the central question. Library-based studies serve as the primary mechanism to systematically examine the concepts

of constitutional borrowing and the defining characteristics of Islamic states, thereby establishing the precise normative framework governing the adoption of foreign constitutional elements in these jurisdictions.

Findings: The realization of functional constitutional borrowing in Islamic countries is contingent upon the strict observance of 16 specific imperatives. A primary imperative is the preservation of the structural identity of the *ummah* (the unified global Muslim community), ensuring that borrowed elements do not undermine Islamic solidarity. Borrowing is exclusively permissible within the *manṭaqat al-farāgh* (the sphere of discretionary matters where Islamic jurisprudence permits human legislative choice), prohibiting the adoption of foreign rules where definitive Islamic mandates exist. The process requires a committee of religious experts and committed jurists operating under the supervision of Islamic scholars. Decision-makers must verify the authenticity of purportedly Islamic propositions to prevent the infiltration of alien ideologies. The framework expressly prohibits extreme imitation of secular models, mandating the pursuit of an independent socio-economic paradigm. Borrowing must not impede the globalization of Islam or facilitate foreign domination, aligning with the principle of *naft-e sabīl* (the prohibition of non-Muslim authority over Muslims). Islamic states must avoid rigid adherence to existing colonial infrastructures. The centrality of *Shari'at* (Islamic law) must remain intact, and constitutional architects must reject the wholesale adoption of foreign structural totalities. Borrowed elements must be meticulously aligned with the *muḥkamāt* (the clear, foundational principles) of Islam. The foundational ideals of the political system must be generated internally, and drafters must actively engage in lexical innovation rather than relying on foreign terminology. Adopted elements must simultaneously secure both religious legitimacy and popular acceptability. Finally, mandatory indicators of an Islamic constitution—such as the recognition of Islam as the official religion, the requirement that the head of state be Muslim, and the designation of Islam as the supreme source of legislation—are fundamental identity markers entirely exempt from the borrowing mechanism.

Conclusion: The realization of the normative goals of any political system relies heavily on the precise formulation of constitutional rules. Constitutional borrowing is not a mechanical imitation; rather, it constitutes an intentional mechanism that demands the active contextualization of foreign ideas. For a state to be genuinely classified as Islamic, it must fully base its political structure and governance on Islamic teachings rather than relying merely on demographic majorities. The application of the identified imperatives ensures that Islamic countries can benefit from accumulated human experience without compromising their ideological integrity. By adhering to these guidelines, states can prevent structural deviations, maintain the centrality of Islamic law, and actively facilitate the broader strategic objective of establishing a modern Islamic civilization.

Keywords: Constitution, Constitutional Borrowing, Constitutional Design, Islamic Countries.

بایسته‌های اقتباس قانون اساسی در کشورهای اسلامی

علی آریان‌نژاد • دانشجوی دکتری حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
a.arianezhad@ut.ac.ir (نویسنده مسئول)

فیروز اصلانی • دانشیار، گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
aslanif@ut.ac.ir

خیراله پروین • استاد، گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
khparvin@ut.ac.ir

سیدمحمدحسین کاظمینی • استادیار، گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
smhkazemeini@ut.ac.ir

چکیده

پیرو نهضت تدوین قانون اساسی، نظام‌های حقوقی برای طراحی قانون اساسی کشور خود از منابع متعددی بهره می‌گیرند که یکی از این منابع، قانون اساسی سایر کشورها است. به عبارت دیگر، تدوین‌کنندگان قانون اساسی در یک نظام حقوقی، یکی از مهم‌ترین منابع قابل مراجعه برای خود را تجربه‌ای می‌دانند که سایر کشورها در انجام همین تکلیف - یعنی تدوین قانون اساسی - سابقاً به‌کار بسته‌اند. برای آنکه عملیات انتقال یک ایده از قانون اساسی یک کشور بیگانه به‌درستی صورت گیرد، باید ضمن توجه به ابعاد مختلف این فرایند، چهارچوبی مشخص برای آن تدوین گردد. از این روی حقوق‌دانان با شناسایی این پدیده در قالب مفهومی تحت عنوان «اقتباس قانون اساسی» در پی تحقق این مهم بوده‌اند. اقتباس صحیح قانون اساسی در صورتی رخ می‌دهد که بایسته‌های مربوط به آن رعایت شود. علاوه بر آنکه اصول حاکم بر اقتباس به‌صورت عمومی برای همه نظام‌های حقوقی قابل طرح است، برای برخی از نظام‌های حقوقی که وجهی مشترک دارند نیز می‌توان اصولی اختصاصی مطرح کرد؛ یکی از این وجوه مشترک، ابتناء بر دین است که نمونه آن در کشورهای اسلامی قابل مشاهده است. بدین منظور، پژوهش حاضر با روش توصیفی تحلیلی در صدد پاسخ به این پرسش است که «بایسته‌های اقتباس قانون اساسی در کشورهای اسلامی چیست؟». در نتیجه این پژوهش، مفهومی دقیق از اقتباس قانون اساسی ارائه می‌شود که تحقق کارکرد صحیح آن در کشورهای اسلامی منوط به رعایت ۱۶ بایسته است. از جمله بایسته‌های مذکور می‌توان به رعایت اولویت راهبردی در نظام‌سازی اسلامی، تطبیق عناصر مورد اقتباس با مبانی و محک‌های اسلام و تأمین توانان مشروعیت دینی و مقبولیت برای عناصر مورد اقتباس اشاره کرد.

واژگان کلیدی: قانون اساسی، اقتباس قانون اساسی، طراحی قانون اساسی، کشورهای اسلامی.

مقدمه

پس از ایجاد زمینه‌های شکل‌گیری و تکوین نظام سیاسی مانند انقلاب، تشکیل کشور جدید و کودتا، قوه مؤسس باید اقدام به طراحی نظام سیاسی کند. از آنجاکه تأسیس نظام سیاسی خود به‌مثابه پی‌ریزی ساختارهای اعمال حاکمیت یا به عبارت دیگر، تعیین فرماندهی برتر با اختیار امر و نهی شهروندان است، قدرتی که اقدام به چنین امری می‌کند، باید از سایر اراده‌ها برتر باشد. از همین رو، ژرژ بر دو معتقد است قوه مؤسس، آن نیروی سیاسی و متشکلی است که توانایی تحمیل اراده سیاسی و اجتماعی خویش را بر دیگران دارد (قاضی شریعت‌پناهی، ۱۴۰۰، ص. ۱۱۳). حاصل اعمال قدرت مؤسس نیز تدوین قانون اساسی است که در رأس هرم هنجاری هر نظام حقوقی قرار می‌گیرد.

علاوه بر سازوکار اعمال قوه مؤسس توسط نهاد مؤسس به عنوان طریق رسمی تدوین هنجارهای بنیادین جامعه، سازوکارهای غیررسمی نیز بر این امر اثرگذار هستند. این سازوکارها در برهه ظهور قوه مؤسس اولیه مصداقی ندارند، اما پس از ایجاد شاکله نظام می‌توانند منجر به تغییراتی در آن شوند. در این شیوه، متن قانون اساسی ثابت می‌ماند، اما محتوا و معنای آن تغییر می‌کند که از آن جمله می‌توان به تفسیر قانون اساسی و ایجاد رویه‌های اساسی اشاره کرد (مرادخانی، ۱۴۰۰، ص. ۲۷۳).

به طور کلی، هریک از طرق رسمی و غیررسمی تدوین قانون اساسی در صدد تدوین قواعدی هستند که آرمان‌ها و اهداف آن نظام سیاسی را به بهترین شکل محقق کند و در این راستا، پیش از تدوین قواعد، در جست‌وجوی شناسایی مناسب‌ترین آن‌ها هستند. یکی از منابعی که طراحان رسمی و غیررسمی قانون اساسی باید بدان توجه داشته باشند، تجربه بشری است. این تجربه می‌تواند اعم از تجربه مکتسب داخلی یا تجربه انباشته دیگران باشد. حال اگر در مقام طراحی قانون اساسی بنا باشد از تجربه انباشته سایر نظام‌های حقوقی در تدوین قانون اساسی بهره‌برداری شود، از این امر در اصطلاح به عنوان «اقتباس قانون اساسی»^۱ یاد می‌شود. بنابراین، توجه به ابزار اقتباس قانون اساسی را می‌توان از لوازم طراحی قانون اساسی دانست و از این رو لازم است این ابزار به صورت دقیق مورد شناسایی قرار گیرد و بر این اساس، نحوه کاربست آن نیز تدوین شود.

از آنجاکه نظام‌های حقوقی مختلف از ویژگی‌های بومی برخوردار هستند، نمی‌توان الگوی واحدی برای اقتباس قانون اساسی پیشنهاد کرد و اساساً ارائه چنین الگویی امکان ندارد. براین اساس، باید به دنبال اصول حاکم بر این عمل بود که از ماحصل تطبیق این اصول در هر کشوری، الگوی صحیح اقتباس قانون اساسی برای آن کشور شکل گیرد.

علاوه بر آنکه اصول حاکم بر اقتباس به صورت عمومی برای همه نظام‌های حقوقی قابل طرح است، برای برخی نظام‌های حقوقی که وجهی مشترک دارند نیز می‌توان اصولی اختصاصی مطرح کرد. یکی از این وجوه مشترک، ابتدا بر دین است که نمونه آن در کشورهای اسلامی قابل مشاهده است. طرح اصول اختصاصی حاکم بر اقتباس در این دسته از کشورها که ماهیت اصلی خود را در آن وجه مشترک یعنی دین اسلام می‌دانند و سعی دارند ضمن استفاده از تجربه بشری به این امر لطمه‌ای وارد نشود، اهمیتی دوچندان دارد.

از آنجاکه دین اسلام به عنوان رقیب تمدن‌های حاضر در حال جهانی شدن است و کشورهای مختلف در صدد اسلامی شدن نظام حقوقی خود برمی‌آیند، بررسی اصول اختصاصی حاکم بر اقتباس در کشورهای اسلامی شایان توجه است؛ زیرا یکی از مهم‌ترین آسیب‌های انقلاب‌های اسلامی در زمان معاصر، عدم توجه به این اصول در اعمال قوه مؤسس و الگوبرداری بدون ارزیابی از نظام‌های غیراسلامی است.

بنابراین، لازم است کشورهای اسلامی به طور خاص در اقتباس قانون اساسی از هر کشوری اعم از اسلامی یا غیراسلامی، اصول اختصاصی مذکور را مدنظر داشته باشند.

پیشینه پژوهش: پیش از این پژوهش، مفهوم اقتباس قانون اساسی در پژوهش‌های غیرفارسی از جمله مقاله‌ای با عنوان «تناقضات اقتباس قانون اساسی» اثر اوسیاتینسکی یا مقاله‌ای با عنوان «اقتباس و عدم اقتباس قانون اساسی» اثر اپستین و نایت مورد بررسی قرار گرفته، اما در ادبیات علمی فارسی بدیع و شایان توجه است. در پژوهش‌های مذکور نیز مسئله اقتباس قانون اساسی مبتنی بر مبانی شرعی اسلام به ندرت مورد توجه قرار گرفته که در این موارد نیز مبانی اسلامی به صورت دقیق ارائه نشده است. در این خصوص به عنوان مثال می‌توان به مقاله‌ای با عنوان «حقوق اساسی اسلام و آمریکا؛ ظرفیت‌های اقتباس یا تاریخچه‌ای از اقتباس؟» اثر حبری اشاره کرد.

روش پژوهش: پژوهش حاضر از طریق روش توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از مطالعات

کتابخانه‌ای، در صدد پاسخ به این پرسش است که «بایسته‌های اقتباس قانون اساسی در کشورهای اسلامی چیست؟». در این راستا، پس از شناسایی مفاهیم اقتباس قانون اساسی و کشورهای اسلامی، بایسته‌های به‌کارگیری این ابزار در این کشورها مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱. مفهوم اقتباس قانون اساسی

اقتباس قانون اساسی ترجمه عبارت «Constitutional Borrowing» از زبان انگلیسی است که اجمالاً می‌توان آن را به معنای استفاده از قوانین اساسی سایر کشورها برای نگارش قانون اساسی در یک کشور دانست، اما این تعریف اجمالی نمی‌تواند به شناسایی دقیق و کامل این مفهوم بینجامد. در نتیجه، باید به واکاوی بیشتری در مورد آن پرداخت.

اقتباس قانون اساسی به رویه یا عملی در مرحله تدوین و طراحی قانون اساسی اطلاق می‌شود که طی آن، ایده‌ها، مفاهیم، نهادها، دکترین‌ها، مقررات یا ساختارها از یک نظام قانون اساسی یا حوزه حقوق قانون اساسی به نظامی دیگر وارد می‌شوند. این فرایند شامل الگوبرداری از یک عنصر در یک نظام یا حوزه و پذیرش آن در نظامی دیگر است (Tebbe & Tsai, 2009, p. 463).

اقتباس قانون اساسی صرفاً ناظر به یک اصل خاص از آن قانون نیست، بلکه مشروط به اصول کلیدی حاکم بر اقتباس و غیرمغایر با غایات و اهداف کلان نظام سیاسی شامل هر عنصری که قابلیت الگوبرداری داشته باشد، می‌شود؛ از یک جمله واحد در متن یک اصل قانون اساسی یا یک اصل کامل تا دکترین‌های قضایی، هنجارها، ساختارها، نهادها، ایده‌های کلی، استدلال‌ها، نکات بلاغی یا سازوکارهای حقوقی (Tebbe & Tsai, 2009, p. 467).

باین‌حال، اگر عنصر «الف» در قانون اساسی نظام حقوقی «ب»، مورد پذیرش واقع شده باشد و بعد از گذشت زمانی، همان عنصر در قانون اساسی نظام حقوقی جدیدی به نام «پ» به رسمیت شناخته شده باشد، لزوماً نمی‌توان به آن «اقتباس قانون اساسی» اطلاق کرد؛ زیرا شرط وجودی اقتباس، رابطه علی است. به این معنا که جای‌گذاری عنصری از قانون اساسی یک نظام حقوقی در قانون اساسی نظام حقوقی دیگر با تقلید از آن و به دلیل عملکرد مناسب این عنصر رخ داده باشد، اما اگر چنین ارتباطی وجود نداشته باشد و برای مثال، وجود عنصر «الف» در قانون اساسی حکومتی در کره زمین و حکومت فرضی دیگر در مریخ که پس از آن به وجود آمده است و هیچ ارتباطی با هم ندارد، نمی‌تواند دال بر اقتباس قانون اساسی باشد (Adler, 1998, p. 350).

از طرفی اقتباس قانون اساسی به معنای تقلید صرف و عینی یک عنصر از قانون اساسی یک نظام حقوقی در قانون اساسی نظام حقوقی دیگر نیست. به عبارت دیگر، جزئی از فرایند اقتباس قانون اساسی، سازگار کردن عنصر تقلیدی در نظام حقوقی مقصد است؛ البته ایده کلی عنصر باید منتقل شود تا بدان امر اقتباس اطلاق شود، اما این ایده مذکور بدون آنکه شاکله اصلی آن مورد خدشه قرار گیرد و قلب ماهیت دهد، ممکن است دچار تغییراتی جزئی برای سازگاری با نظام حقوقی مقصد شود. با این حال، اگر یک عنصر به صورت کامل و بدون هیچ تغییر در یک نظام حقوقی وارد شود، نمی‌توان از آن به عنوان اقتباس قانون اساسی یاد کرد، اما می‌تواند مصداق مفهومی تحت عنوان «هم‌گرایی قانون اساسی»^۱ باشد (Hendrianto, 2015, p. 28).

اقتباس قانون اساسی زمانی رخ می‌دهد که اراده‌ای بر تقلید در کشور مقصد وجود داشته باشد. بنابراین، اگر یک عنصر از قانون اساسی کشور مبدأ بدون اختیار به قانون اساسی کشور مقصد تحمیل شود، نمی‌توان آن را مصداق اقتباس قانون اساسی دانست. مثال چنین عملیاتی را که یک عنصر بدون اراده وارد قانون اساسی یک نظام حقوقی دیگر شود، می‌توان در تنظیم قانون اساسی در کشورهای اشغال‌شده پس از حمله نظامی یافت (Hasebe, 2003, p. 224).

به علاوه، زمانی می‌توان به نوعی تقلید در نظام حقوق اساسی، اقتباس اطلاق کرد که کمبود یا نیازی در نظام حقوقی مقصد وجود داشته و شناسایی شده باشد و برای برطرف‌سازی آن، امر تقلید صورت گیرد. به عبارت دیگر، اقتباس زاییده یک مسئله است که برای حل آن به سایر نظام‌های حقوقی رجوع می‌شود. این مهم نه تنها در جبران خلأها مصداق می‌یابد، بلکه در کمبودهای یک کشور در قیاس با کشورهای که توسعه بیشتری یافته‌اند نیز ممکن است جلوه‌گر شود (Mate, 2010, p. 231).

با این حال، در صورتی که اعتبار یک ایده در نظام حقوقی مقصد مورد پذیرش واقع نشود و به صورت جزئی از آن درنیاید، نمی‌توان به استفاده یک ایده در آن نظام حقوقی اقتباس اطلاق کرد. برای مثال، اگر برای اثبات یک واقعیت یا بررسی پیامدهای احتمالی یک تصمیم، از ایده‌ای خارجی به عنوان شاهد استفاده شود، به طوری که درک شود یک سیاست خاص در کشورهای دیگر

چه نتیجه‌ای داشته است یا از ایده‌ای خارجی به‌عنوان منبعی برای الهام گرفتن و گسترش افق دید حقوق‌دانان بهره‌گیری شود، نمی‌تواند مصداق اقتباس باشد (Rosenkrantz, 2003, pp. 287-288). اصطلاحات مشابه دیگری نیز برای توصیف عملیات اقتباس قانون اساسی به کار رفته است که عبارت‌اند از «پیوند» (Transplant)، «انتشار» (Diffusion)، «گردش» (Circulation)، «بارور کردن متقابل» (Cross-Fertilization)، «مهاجرت» (Migration)، «تعامل» (Engagement)، «تأثیر» (Influence)، «انتقال» (Transmission) و «پذیرش» (Reception) (Perju, 2012, p. 5) که هیچ‌کدام از آن‌ها نمی‌تواند امر اقتباس قانون اساسی را به‌صورت کامل پوشش دهد؛ زیرا هریک از آن‌ها دچار فقدان نسبت به یک عنصر از عناصر ماهوی امر اقتباس هستند. برای مثال، انتقال دلالت بر بهره‌گیری ایستا و مکانیکی یک عنصر از نظام حقوقی مبدأ به نظام حقوقی مقصد دارد که در نتیجه، با امر اقتباس که نوعی پویایی و متناسب‌سازی در انتقال را مدنظر دارد، متفاوت است یا برای مثال دیگر می‌توان به مفهوم مهاجرت اشاره کرد که دلالت بر تمام حرکت‌های یک ایده از کشوری به کشور دیگری دارد؛ اعم از اینکه این عملیات با اراده یا بدون اراده صورت گرفته باشد. در مثالی دیگر می‌توان به مفهوم انتشار دقت داشت که به معنای پراکندگی یک ایده به کشورهای دیگر در یک طیف زمانی بدون توجه به نقش کشور مقصد است.

۲. مفهوم کشورهای اسلامی

پس از آشنایی با مفهوم اقتباس قانون اساسی، لازم است مفهوم کشورهای اسلامی نیز که به‌عنوان بستر کاربست این ابزار در پژوهش حاضر تعیین شده است، شناسایی شود؛ زیرا انتساب وصف اسلامی به کشورها می‌تواند شاخص‌های متفاوتی داشته باشد و در نتیجه انتخاب هر شاخص، گستره کشورهای اسلامی تغییر می‌یابد. به عبارت دیگر، پاسخ به چرایی انتساب وصف اسلامی به این کشورها موجب می‌شود مرز جدیدی میان کشورهای اسلامی و غیراسلامی ترسیم شود. بنابراین، ممکن است بر اساس یک شاخص، کشوری اسلامی دانسته و بر اساس شاخص دیگری، غیراسلامی تلقی شود.

یکی از شاخص‌هایی که در این خصوص مطرح شده، دین رسمی است. دین رسمی به مجموعه اعتقادات، آیین‌ها و رسوم دینی و مذهبی اطلاق می‌شود که از سوی حکومت مستقر مورد حمایت قرار می‌گیرد. به‌طور کلی، حکومت‌ها در قوانین اساسی خود برای مواجهه با این پدیده سیاسی، سه

راهکار در پیش گرفته‌اند. دسته اول، کشورهایی هستند که یک دین را به‌عنوان دین رسمی برگزیده‌اند. دسته دوم، کشورهایی هستند که یا به‌صراحت دیدگاه سکولار را به رسمیت شناخته‌اند یا به‌صورت ضمنی، با سکوت در رسمیت دین، این دیدگاه را مورد پذیرش قرار داده‌اند. دسته سوم نیز کشورهایی هستند که الزامات تضمین آزادی‌های مذهبی شهروندان را به رسمیت شناخته‌اند. بنابراین، با این معیار، آن دسته از کشورهای جهان که دین اسلام را به‌عنوان دین رسمی پذیرفته‌اند، باید اسلامی تلقی شوند. لازم به ذکر است رسمیت یک دین در واقع باید موجب کارکردهایی ازجمله ساختارسازی سیاسی و وضع قواعد مبتنی بر آن شود، اما برخی کشورها صرفاً در ظاهر چنین امری را مورد پذیرش قرار داده‌اند (واعظی و رستمی، ۱۴۰۳، صص. ۴۳۲، ۴۳۸ و ۴۴۹-۴۶۰).

شاخص دیگر ارائه‌شده برای تشخیص کشورهای اسلامی، اکثریت جمعیتی مسلمانان است. براین اساس، در هر کشوری که اکثریت آن مسلمان باشد، می‌توان آن را اسلامی تلقی کرد. برای احراز اکثریت، نصاب‌های مختلفی طرح شده، اما آنچه در سازمان همکاری‌های اسلامی ملاک قرار گرفته، ۵۰ درصد است؛ یعنی اگر نصف جمعیت یک کشور مسلمان باشند، آن کشور اسلامی است. براین اساس، ۵۷ کشور اسلامی در این سازمان بین‌المللی عضویت دارند (آجرلو، ۱۳۹۵، صص. ۳۵-۳۶).

بااین حال، بهترین شاخصی که می‌توان برای تشخیص اسلامی بودن یک کشور ارائه داد، ابتنای نظام سیاسی بر اسلام است. به عبارت دیگر، نظام سیاسی باید مبتنی بر اسلام طراحی شود؛ به گونه‌ای که ساختارسازی و تضمین حقوق و آزادی‌های شهروندان بر اساس آموزه‌های اسلام صورت گیرد و حکومت در تمام شئون اجرایی، تقنینی و قضایی خود مبتنی بر دین اسلام عمل کند (عمید زنجانی، ۱۳۸۴، ص. ۲۳۸). مثال این نوع نظام سیاسی در حال حاضر صرفاً در نظام جمهوری اسلامی ایران قابل مشاهده است؛ زیرا این نظام با تنقیح نظریه دولت از منظر اسلام در قالب مردم‌سالاری دینی بر اساس اسلام شکل گرفته و در سایر نظام‌ها صرفاً اسلام به‌صورت جزئی در حکمرانی دخیل شده است که به‌جای خود اقدامی مثبت است، اما موجب ابتنای نظام سیاسی بر اسلام نمی‌شود.

بااین حال، ابتنای حاکمیت بر اسلام و اساسی‌سازی آن در کشورهای اسلامی مورد توجه بوده

و در قالب اشکال مختلفی ظهور یافته است، اما در بسیاری از این اشکال، هیچ ساختار یا سازوکار روشنی برای تضمین یا نظارت بر اسلامی بودن حکمرانی در آن وجود ندارد و قوانین اساسی اغلب این کشورها نه به حاکمیت الهی، بلکه به حاکمیت ملی یا مردمی توسل می‌جویند. در نتیجه، تأکید بر ویژگی اسلامی بودن دولت لزوماً به معنای اعمال الگوی اسلامی مورد نظر در نظام قدرت نیست. برای مثال، قانون اساسی مصوب سال ۲۰۱۲ مصر که پیش‌نویس آن توسط اکثریت اسلام‌گرای مجلس مؤسسان تهیه شد، در ماده ۶ خود چنین مقرر می‌دارد که «نظام سیاسی مبتنی بر اصول دموکراسی، شورایی و شهروندی است که در کنار یکدیگر، حقوق و وظایف شهروندان را تنظیم می‌کنند» (Bernard-Maugiron, 2021, pp. 271-289). برای مثال دیگر می‌توان به ماده ۶ قانون اساسی مصوب سال ۱۹۶۲ کویت اشاره کرد که «سیستم حکومتی کویت دموکراتیک است. حاکمیت به‌عنوان منبع همه اقتدارها، به ملت واگذار شده است». در قانون اساسی مصوب ۱۹۴۵ اندونزی نیز ماده ۲۹ تأکید کرده است دولت بر اساس اعتقاد به خدای واحد خواهد بود، اما در ماده ۱، حاکمیت را در اختیار مردم دانسته است.

۳. بایسته‌های اقتباس قانون اساسی در کشورهای اسلامی

به‌طور کلی، فارغ از تمرکز بر کشورهای اسلامی، برای به‌کارگیری ابزار اقتباس قانون اساسی در هر کشوری، بایسته‌هایی قابل طرح است. این بایسته‌ها را به‌صورت کلی می‌توان در دو دسته بایسته‌های ماهوی و شکلی شناسایی کرد.

بایسته‌های ماهوی، مجموعه‌ای از اصول تحلیلی و ارزیابانه هستند که سازگاری عمیق عنصر خارجی با نظام مقصد را تضمین می‌کنند. این بایسته‌ها شامل قابل مقایسه و تطبیق بودن نظام‌های حقوقی و نهادها یا موضوعات انتخابی، توجه به مبانی و اهداف نظام حقوقی مقصد، نگرش نظام‌مند به پدیده‌های مورد مطالعه، عدم سوگیری و ذهنیت خالی در حین تحلیل، توجه به زمینه‌های تاریخی و فرهنگی، استفاده از منابع به‌روز و معتبر، توجه به شرایط محیطی، تمرکز بر کارکردها به‌جای کلمات، در نظر گرفتن ساختار و بافت کلی قانون اساسی، توجیه نظری پدیده پیش از اقتباس، تفکیک دقیق در اقتباس (توجه به جزئیات)، پذیرش ناهمگونی قوانین اساسی، ارزیابی پیشینی تأثیر سیاسی و اجتماعی اقتباس، عدم خدشه به اصول برتر قانون اساسی مقصد، ارزیابی انتقادی عنصر مورد اقتباس، ارزیابی آثار متوالی اقتباس، نگاه ابزاری به اقتباس (ابزار

بودن اقتباس برای ارتقای نظام داخلی)، خلاقیت در ترکیب عناصر (نه صرفاً رونوشت‌برداری)، توجیه تفاوت‌ها در تغییر عناصر اقتباس‌شده، معادل‌سازی صحیح مفاهیم، رعایت همخوانی با اصول نانوشته قانون اساسی و پیش‌بینی ظرفیت نهادی لازم (رسمی و غیررسمی) به‌صورت متوازن است (آریان‌نژاد، ۱۴۰۵، صص. ۸۶-۱۰۷). عدم رعایت هریک از این موارد می‌تواند منجر به ناکارآمدی یا آسیب به نظام حقوقی مقصد شود.

برای اقتباس آگاهانه و موفق قانون اساسی، علاوه‌بر رعایت بایسته‌های ماهوی وجود بایسته‌های ساختاری (شکلی) نیز حیاتی است. اصول ساختاری ناظر بر ایجاد بسترهای اداری، پژوهشی و مدیریتی برای پشتیبانی از فرایند اقتباس لازم هستند. این بایسته‌ها شامل ایجاد دبیرخانه پژوهشی و ساختار چندرشته‌ای برای پشتیبانی علمی، دسترسی فنی به داده‌ها و تسلط بر زبان و مفاهیم نظام مبدأ برای درک عمیق و بهره‌گیری از تجربه عملی و مشارکت اجتماعی برای مشروعیت‌بخشی است. همچنین، ارزیابی کارایی و تأثیر پیش از نهایی‌سازی، شفافیت در کل فرایند، کنترل نفوذ خارجی، تأمین بستر برای نقش‌آفرینی نخبگان محلی، تدوین قواعد اقتباس در آیین‌نامه‌های داخلی، مهارت نگارش قوانین و ایجاد دستورالعمل بومی‌سازی و پیش‌بینی سازوکار بازنگری برای عناصر اقتباس‌شده، همگی عواملی هستند که تضمین می‌کنند اقتباس نه تنها یک رونوشت‌برداری منفعلانه نباشد، بلکه به ابزاری خلاقانه و مؤثر برای ارتقا و غنای نظام حقوقی مقصد تبدیل شود (آریان‌نژاد، ۱۴۰۵، صص. ۱۰۷-۱۲۱).

بایسته‌های عمومی فوق برای اقتباس قانون اساسی در کشورهای اسلامی نیز باید رعایت شود، اما با توجه به سؤال پژوهش، در ادامه، به‌صورت خاص، بایسته‌های اختصاصی حاکم بر اقتباس قانون اساسی در کشورهای اسلامی مبتنی بر مفهوم شناسایی‌شده از این کشورها طرح می‌شود تا از انحراف مبنایی کشورهای اسلامی جلوگیری شود.

۱.۳. عدم خدشه به وحدت امت اسلامی

در فرایند اقتباس قانون اساسی در کشورهای اسلامی خصوصاً از کشورهای غیراسلامی، توجه به ساختار هویتی جهان اسلام یک ضرورت بنیادین است. در اندیشه اسلامی، ملاک کلان دسته‌بندی انسان‌ها و اعطای حقوق و تکالیف، بر مبنای توحید و اعتقاد شکل می‌گیرد و براین اساس، مسلمانان فراتر از مرزهای جغرافیایی، پیکره‌ای واحد به نام «امت اسلامی» را تشکیل می‌دهند که

اقتضای آن، داشتن نگرش و زیست همسو مبتنی بر آموزه‌های دینی است. بنابراین، در عملیات اقتباس از قوانین اساسی باید هوشیار بود که عناصر مورد اقتباس به صورت مستقیم یا غیرمستقیم، این انسجام کلان را مخدوش نسازد و ممانعتی در جهت هم‌گرایی و تحقق آرمان امت اسلامی ایجاد نکند.

برای مثال، نمی‌توان در تدوین قوانین اساسی بی‌محابا از الگوها و سیاست‌های نهادهای بین‌المللی مانند بانک جهانی اقتباس کرد بدون آنکه پیامدهای استحاله‌کننده این قوانین بر هویت مشترک و مصالح عالیه امت اسلامی سنجیده شود؛ زیرا چنین اقتباسی در عمل به تضعیف هم‌بستگی جهان اسلام و سلطه ساختارهای بیرونی می‌انجامد.

۲.۳. انحصار اقتباس در موارد محکوم به جواز

دین اسلام برای همه ابعاد زندگی بشر پیش‌بینی لازم را صورت داده، اما با توجه به مبانی معرفتی این دین و البته انطباق با زمان، در برخی موارد حکم الزامی ارائه نشده و اجازه داده است انسان‌ها در چهارچوب مشخص خود اقدام به انتخاب کنند. این اجازه، تصادفی یا ناشی از اهمال نبوده است تا آنکه مستلزم نقص در شریعت شود، بلکه از ماهیت متغیر موارد مذکور سرچشمه می‌گیرد. به عبارت دیگر، شارع برای جاودانه کردن شریعت اسلامی، مواردی را که نیازمند احکام متغیر در طول زمان هستند، بدون صدور حکم الزامی در اختیار ولی امر نهاده است تا آن را بر اساس مصالح و مقتضیات زمان و اهداف شریعت پر کند که شهید صدر از محدوده این مسائل تحت عنوان «منطقة الفراغ» یاد می‌کند (صدر، ۱۴۰۳ق، صص. ۱۰-۱۱). بنابراین، امر اقتباس قانون اساسی در مسائلی که دین اسلام در مورد آن احکام قطعی و مشخص دارد، جایز نیست و باید در سایر مسائل از این ابزار بهره برد. امام خمینی (رحمت‌الله علیه) نیز در این راستا فرموده‌اند «وقتی موفق شدید دستگاه حاکم جائر را سرنگون کنید، یقیناً از عهده اداره حکومت و رهبری توده‌های مردم بخواهید آمد. طرح حکومت و اداره و قوانین لازم برای آن آماده است. اگر اداره کشور مالیات و درآمد لازم دارد، اسلام مقرر داشته و اگر قوانین لازم دارد، همه را وضع کرده است. احتیاجی نیست بعد از تشکیل حکومت بنشینید قانون وضع کنید یا مثل حکام بیگانه پرست و غرب‌زده به سراغ دیگران بروید تا قانونشان را عاریه بگیرید. همه چیز آماده و مهیاست. فقط می‌ماند برنامه‌های وزارتی که آن هم به کمک و همکاری مشاورین و معاونین متخصص در رشته‌های مختلف در

یک مجلس مشورتی ترتیب داده و تصویب می‌شود» (موسوی خمینی، ۱۳۸۵، ص. ۱۳۹).

۳.۳. به‌کارگیری نیروی انسانی مناسب

با توجه به ویژگی‌های خاص اقتباس قانون اساسی در کشورهای اسلامی، نیروی انسانی عهده‌دار این امر نیز باید متفاوت باشد. براین اساس، در حد امکان باید از افرادی استفاده کرد که علاوه‌بر تسلط بر دانش اسلامی، بر ساختارها و حقوق و آزادی‌های به رسمیت شناخته‌شده در کشورهای دیگر نیز مسلط باشند. با این حال، از آنجاکه به‌کارگیری نیروی انسانی با ویژگی‌های مذکور در عالم واقع امکان‌پذیر نیست، برای تحقق این بایسته مناسب است کارگروهی متشکل از کارشناسان مذهبی و دین‌شناس و حقوق‌دانان متعهد که دچار غرب‌زدگی نشده‌اند، تشکیل داد (پیروزمند، ۱۴۰۰، ص. ۵۳۵).

کارگروه مذکور باید تحت راهبری و نظارت فقیهان اسلام‌شناس فعالیت کند. این راهبری و نظارت باید در قالب سازوکاری خاص ایجاد شود. برای مثال، این سازوکار می‌تواند بدین نحو طراحی شود که عناوین موضوعات کلی نیازمند اساسی‌سازی، توسط فقهای اسلام‌شناس تعیین شود و بعد از تنظیم متن اولیه، مورد نظارت آن‌ها قرار گیرد.

بنابراین، خروجی نهایی این کارگروه که پیش‌نویس قانون اساسی یا اصلاحات آن است، باید از این طریق تدوین شود؛ زیرا نگارش پیش‌نویس اولین مرحله از تبدیل اندیشه به نوشتار است (حبیب‌نژاد و حق‌پناهیان، ۱۴۰۱، ص. ۷۲) و اگر به‌درستی صورت نگیرد، ممکن است انحرافی به وجود آورد که توسط نهاد مؤسس نیز قابل تشخیص نباشد و به عبارتی، مستتر در متن باشد.

۴.۳. احراز اسلامی بودن گزاره‌های معنون به اسلام

هنگامی که یک نهضت اجتماعی اوج می‌گیرد و پیروانی پیدا می‌کند، اندیشه‌های بیگانه که با روح آن مکتب مغایر است، وارد آن مکتب می‌شود و در نتیجه، آن مکتب را از اثر و خاصیت می‌اندازد یا کم‌اثر می‌کند. مثال این اتفاق در قرون اولیه اسلام قابل مشاهده است که پس از گستردگی و جهان‌گیری اسلام، مخالفان دین، مبارزه با اسلام را از طریق تحریف آغاز کردند. بنابراین، امروزه چون اندیشه بیگانه می‌داند گزاره‌های غیراسلامی برای یک کشور اسلامی غیرقابل قبول است، اندیشه‌های خود را در قالب اندیشه‌های اسلامی عرضه می‌کند. براین اساس، نباید به سبب آنکه کشوری اسلامی نامیده شده است یا اندیشمندی را که به‌عنوان دانشمند اسلامی شناخته می‌شود،

بدون عملیات صحت‌سنجی مبدأ اقتباس دانست و عناصری وارد قانون اساسی کرد (مطهری، ۱۳۶۸، صص. ۸۷-۹۰).

۵.۳. پرهیز از تقلید افراطی

پرهیز از افراط و تفریط و گرایش به اعتدال در هر کاری دشوار است. براین اساس، تجددگرایی و برآورده کردن نیازهای معاصر جامعه با ابزارهای به‌روز در ابتدای امر مناسب به نظر می‌رسد، اما باید توجه داشت که این تجددگرایی به‌نحو افراطی صورت نگیرد. به عبارت دیگر، یک کشور اسلامی نباید به دلیل آنکه با زمان همراهی کند و نظام خود را کارآمد جلوه دهد، نظام خود را به آنچه از اسلام نیست، آراسته کند و آنچه را از اسلام است، پیراسته کند؛ زیرا دین اسلام خود از جامعیت و اصالت برخوردار است (الفتلاوی و العبدی، ۱۴۰۳، ص. ۸۰۶) و تجدد در صورتی در کشورهای اسلامی مطلوب دانسته می‌شود که تعارضی با دین نداشته باشد. بنابراین، کارگزاران اقتباس قانون اساسی در کشورهای اسلامی نباید دچار تجددگرایی افراطی شوند و همواره باید به این مهم توجه داشته باشند (مطهری، ۱۳۶۸، صص. ۹۰-۹۲).

برای مثال، امروزه یکی از چالش‌های کشورهای اسلامی عدم امکان تأمین رفاه از طریق نظام اقتصادی است؛ زیرا این کشورها در اثر تقلید از راهبردهای سکولار سرمایه‌داری، سوسیالیسم و دولت رفاه، گرفتار عدم تعادل در اقتصاد کلان و اقتصاد خارجی شده‌اند. کشورهای اسلامی باید از راهبردهای سکولار و ناموفق سرمایه‌داری، سوسیالیست و دولت رفاه و... دست بردارند و راهبرد ویژه خود را مبنی بر برپایی عدالت اجتماعی-اقتصادی ایجاد و دنبال کنند. در این راهبرد، بعد معنوی سعادت با افزایش قرب انسان محقق می‌شود و در بعد مادی، منابع که امانت الهی است، باید به صورت عادلانه تخصیص داده شود. نظام اخلاقی اسلام که از طریق وجدان فرد، امانت بودن منابع در دست او و مسئولیت او در برابر خداوند را متذکر شده است، به فرد انگیزه می‌بخشد تا منفعت شخصی خود را به صورتی دنبال کند تا به تحقق رفاه اجتماعی ضرر نرساند، اما پایبندی به نظام اخلاقی اسلام به تنهایی کافی نیست و باید همراه با آن ساختار اجتماعی-اقتصادی نیز اصلاح شود. به رسمیت شناختن مالکیت خصوصی و انگیزه سود در کنار پاداش‌های مادی عادلانه، اصلاحات ارضی در کنار توسعه روستایی و گسترش بنگاه‌های کوچک، اصلاح ساختار مؤسسات مالی و منابع مالی عمومی مطابق آموزه‌های اسلامی از جمله این اصلاحات ساختاری است که

باید انجام شود (چپرا، ۱۳۸۳، صص. ۱۵۳-۱۵۴).

۶.۳. عدم خدشه به راهبرد گذار به جهانی شدن اسلام و ایجاد بستر لازم برای تحقق آن

با توجه به روند جهانی شدن، کشورهای اسلامی منحصراً دو راه در پیش رو دارند. اول آنکه، خود با همراهی این فرایند، ماهیت اسلامی کشور را دگرگون کنند؛ به‌طوری‌که صرفاً عنوان اسلامی به جا ماند و دوم آنکه، در پی صیانت از اصالت اسلامی خود در مواجهه با این جریان باشند و در مقابل آن، ایده جهانی شدن آرمان اسلام را دنبال کنند. بدیهی است اگر کشوری در واقع، دین اسلام را به‌عنوان راهبرد اصلی خود برگزیده باشد، باید راه دوم را ترجیح دهد. برای پیگیری راه مذکور نیز باید به دو بایسته توجه داشت. اول آنکه، اقتباس از سایر کشورها به‌نحوی نباشد که سیاست‌های کشور را در مسیر الغای اصالت اسلامی سوق دهد. دوم آنکه، با توجه به قوانین اساسی کشورهای اسلامی موجود، در طرحی برای هماهنگی با آنان عملیات اقتباس صورت گیرد (غمامی و آجرلو، ۱۳۹۷، صص. ۱۸۵-۱۸۹). بنابراین، باید قوه مؤسس یک کشور اسلامی در قانون اساسی آن کشور با فهم این دوره گذار، اقدام به تدوین سیاست‌های لازم برای این امر کند.

۷.۳. توجه به عدم ایجاد سلطه در فرایند اقتباس

بر اساس آیه شریفه قرآن کریم مبنی بر نفی سبیل، کافران نباید به هیچ طریقی بر مسلمانان سلطه داشته باشند. با توجه به برتری دین اسلام، غیرمسلمانان که اعتقاداتی بیگانه دارند، نباید بر مسلمانان مسلط شوند؛ زیرا پیروی از اعتقادات مذکور منجر به انحراف فکری مسلمانان و درنهایت، خدشه به اسلام می‌شود. مهم‌ترین دستاورد این سیاست نیز سلطه‌ستیزی و استقلال سیاسی، اقتصادی و فرهنگی است (ابوالفضلی کریزی و ستوده، ۱۳۸۹، ص. ۴۱۱). براین‌اساس، در فرایند اقتباس باید توجه داشت این عملیات موجب ایجاد سلطه نشود. رعایت این بایسته در برخی موارد که عنصر مورد اقتباس به‌صراحت موجب سلطه می‌شود، بدیهی است که برای مثال، می‌توان به اقتباس دخالت کشورهای بیگانه یا به‌کارگیری بیگانگان در کشور اشاره کرد، اما در برخی موارد، این امر با پیچیدگی همراه است که برای مثال، می‌توان به پایبندی به برخی اسناد اشاره کرد که عمل به آن اسناد موجب سلطه می‌شود.

۸.۳. عدم پابندی به ساختارهای موجود

یکی از ویژگی‌های نخستین دولت اسلامی در مدینه، فقدان حکومتی پیش از آن بود که امکان داشت ایجاد نهادهای جدید را با مشکل روبه‌رو کند یا به خطر متاثر شدن از الگوهای پیشین منجر شود. از این رو پیامبر اکرم (صلی‌الله علیه و آله) به‌طور وسیع اقدام به پی‌ریزی نهادهای مورد نیاز کرد، اما امروزه نهادهای متعددی در حکومت‌های پیشین بر یک گستره جغرافیایی و سایر کشورها ایجاد شده است که طراحی ساختار هر حکومتی از آن متأثر می‌شود. برای مثال، می‌توان به زیرساخت‌های سیاسی موجود در کشورهای اسلامی که توسط استعمارگران به وجود آمده‌اند و واقعیت‌های جغرافیای سیاسی میان برخی کشورهای اسلامی و همسایگان آن‌ها اشاره کرد. کشورهای اسلامی باید با توجه به این واقعیت در صدد بازسازی، تبدیل یا تغییر نهادهای موجود در سطح قانونی و نیز در سطح الگوهای رفتاری باشند تا نهادهای مورد نیاز برای کارآمدی کشورهای اسلامی مبتنی بر آموزه‌های دینی را ایجاد کنند که نمونه‌ای از آن را می‌توان در نخستین تجربه بانک‌های اسلامی در حومه مصر یا بانک اسلامی فیصل در سودان مشاهده کرد (کُهِف، ۱۳۸۴، صص. ۱۳۷-۱۳۸ و ۱۴۵).

۹.۳. عدم خدشه به محوریت شریعت اسلامی

در طراحی قانون اساسی کشورهای اسلامی، شریعت اسلامی که متناسب با زمان در حال تکامل است، باید محوریت داشته باشد (احمد و همکاران، ۱۴۰۳، ص. ۸۲۷). از این رو اقتباس قانون اساسی در راستای همین بایسته باید انجام شود. بدین صورت که اقتباس از کشورهای غیراسلامی یا مفاد غیراسلامی کشورهای اسلامی در حد متعارف باشد و به محوریت بنیان شریعت در طراحی قانون اساسی کشورهای اسلامی خدشه وارد نکند. در این راستا، رهبر شهید انقلاب می‌فرماید: «یکی از هدف‌های مهمی که در این انقلاب‌ها (انقلاب‌های اسلامی) باید مورد توجه قرار بگیرد، این است که اسلام از محوریت خارج نشود. اسلام باید محور باشد. فکر اسلام و شریعت اسلام باید محور باشد. سعی کردند و انمود کنند که شریعت اسلامی با پیشرفت و تحول و تمدن و این‌ها سازگار نیست. این، حرف دشمن است. نخیر؛ کاملاً سازگار است؛ البته در دنیای اسلام کم نیستند کسانی که با روحیه تحجر و ارتجاع و جمود و عدم قدرت اجتهاد توانسته‌اند این حرف دشمن را به‌نحوی تبیین و اثبات کنند. این‌ها مسلمان‌اند، اما در خدمت آن‌هایند. ما در اطراف خودمان، در

برخی از این کشورهای اسلامی، از این قبیل داریم. اسمشان مسلمان است، اما یک ذره فکر نو، نگاه نو، فهم نو از معارف اسلامی، انسان در آن‌ها مشاهده نمی‌کند. اسلام مال همیشه دنیاست. اسلام مال همه قرن‌هاست. اسلام مال همه دوران‌های پیشرفت بشری است؛ جواب‌گوست. آن فکری که بتواند پاسخ‌گویی اسلام را به این نیازها بفهمد، باید آن را پیدا کرد. بعضی‌ها این فکر را ندارند. فقط بلدند این را تکفیر کنند، آن را تفسیق کنند، اسم خودشان را هم مسلمان بگذارند. در نهایت هم یک وقت‌هایی انسان می‌بیند که در یک مواردی سرشان با سر مزدوران دشمن در یک آخور است! شریعت اسلامی را و فکر اسلامی را محور فعالیت خودمان قرار بدهیم. این هم یکی از هدف‌هاست^۱؛ زیرا سیاست و اداره امور اجتماعی در کشورهای اسلامی باید در خدمت هدف و در راه تحقق بخشیدن به مسلک و آرمان‌های مسلک باشد و در رأس نظام‌های اسلامی، اصول عقیدتی و عملی اسلام قرار گیرد (بیات، ۱۳۸۹، ص. ۱۱۲).

۱۰.۳. رعایت اولویت راهبردی در نظام‌سازی اسلامی

تضمین هویت کشورهای اسلامی صرفاً از رهگذر نظام‌سازی اسلامی صورت می‌گیرد و اگر نسبت به این امر بی‌توجهی شود، هویت این کشورها با خطر وجودی مواجه می‌شود. در این راستا، رهبر شهید انقلاب هشدار داده‌اند «اگر در این کشورهایی که انقلاب کردند، نظام‌سازی نشود، آن‌ها را خطر تهدید می‌کند. در همین کشورهای شمال آفریقا ما یک تجربه‌ای داریم مربوط به شصت، هفتاد سال پیش؛ اواسط قرن بیستم. در همین تونس انقلاب شد، نهضت شد، کسانی آمدند سر کار. در همین مصر انقلاب شد، کودتا شد، نهضت شد، کسانی آمدند سر کار - در جاهای دیگر هم همین‌طور - اما نتوانستند نظام‌سازی کنند. نظام‌سازی که نکردند، این موجب شد که نه فقط آن انقلاب‌ها از بین رفت، بلکه حتی آن کسانی که به نام آن انقلاب‌ها سر کار آمده بودند، خودشان از این رو به آن رو شدند، صدوهشتاد درجه جایشان را عوض کردند. خودشان هم خراب شدند. هم در تونس این اتفاق افتاد، هم در مصر این اتفاق افتاد، هم در سودان آن روز این اتفاق افتاد. حدوداً در سال‌های ۱۳۴۳ یا ۱۳۴۴ یا ۱۳۴۵، من و چند نفر از دوستان در مشهد، رادیوی صوت‌العرب را گرفته بودیم و گوش می‌کردیم - که صوت‌العرب مصر از قاهره پخش می‌شد -

۱. بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در اجلاس جهانی اساتید دانشگاه‌های جهان اسلام و بیداری اسلامی مورخ ۱۳۹۱/۹/۲۱.

آنجا سخنرانی جمال عبدالناصر و معمر قذافی و جعفر نمیری را که هر سه در یک جا جمع شده بودند، با هم پخش می‌کرد. ما در مشهد زیر فشار استبداد و دیکتاتوری له می‌شدیم، اما از این حرف‌های تند و آتشین به هیجان می‌آمدیم و لذت می‌بردیم. خب، عبدالناصر که از دنیا رفت، دیدید جانشین‌هایش چه کردند. قذافی هم دیدید چه جوری شد. نمیری هم که وضعش معلوم بود چه جوری شد. خود آن انقلاب‌ها هم عوض شدند. هم فکر نداشتند، هم نتوانستند نظام‌سازی کنند. باید در این کشورهایی که انقلاب کردند، نظام‌سازی شود. باید یک قاعده مستحکمی به وجود بیاید»^۱.

نظام مجموعه عناصری است که پیوند معینی میان آن‌ها برقرار باشد و کل واحدی را به وجود آورند. براین اساس، نظام‌سازی به کارکردی گفته می‌شود که عناصر مذکور را در قالب پیوندهای منطقی به یکدیگر مرتبط می‌کند. به صورتی که توانایی عمل به‌منابه یک نظام واحد را داشته باشند (حسنلو، ۱۴۰۱، ص. ۱۰۳). محور اصلی یک مجموعه که به‌عنوان نظام شناخته می‌شود، تمرکز عملیات مشترک اجزای مذکور و رابطه تعاملی آن‌ها برای تحقق هدفی مشخص است (موسی‌زاده، ۱۳۹۹، ص. ۱۱۵).

نظام‌سازی اسلامی بر این ایده استوار است که شریعت اسلامی ظرفیت لازم برای اتصال عناصر مختلف در یک نظام حقوقی در راستای هدفی مشخص را دارد که دستیابی به آن هدف، مبنای وجودی تشکیل یک کشور اسلامی است. از این‌رو کشورهای اسلامی باید توجه داشته باشند که نظام بومی و اسلامی خود را طراحی کنند و در طراحی کلیت نظام از ایده‌های بیگانه پیروی نکنند. در این راستا، رهبر شهید انقلاب تأکید دارند که «نظام‌سازی... کاری پیچیده و دشوار است. نگذارید الگوهای لائیک یا لیبرالیسم غربی یا ناسیونالیسم افراطی یا گرایش‌های چپ مارکسیستی، خود را بر شما تحمیل کند»^۲.

بنابراین، در اقتباس قانون اساسی، کشورهای اسلامی باید توجه داشته باشند که کلیت نظام را مورد اقتباس قرار ندهند؛ زیرا عملیات متناسب‌سازی نیز در خصوص کلیت نظام نمی‌تواند مانع اقتباسی نامتعارف شود. گاهی اوقات اقتباس مذکور ناظر به اندیشه سیاسی خاصی صورت

۱. بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در اجلاس جهانی اساتید دانشگاه‌های جهان اسلام و بیداری اسلامی مورخ ۱۳۹۱/۹/۲۱.

۲. بیانات در اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی مورخ ۱۳۹۰/۶/۲۶.

می‌گیرد که تطبیق منع مذکور در خصوص آن بدیهی است، اما در بعضی موارد روینای یک نظام حقوقی که بر مبنای اندیشه سیاسی خاصی طراحی شده است، موضوع اقتباس قرار می‌گیرد که در این موارد باید توجه داشت از آنجاکه نظام مذکور با هدفی بیگانه از هویت کشور اسلامی طراحی شده است، نباید مورد اقتباس قرار گیرد.

۱۱.۳. تطبیق عناصر مورد اقتباس با مبانی و محکومات اسلام

با توجه به ماهیت کشورهای اسلامی، آنچه مورد اقتباس قرار می‌گیرد نه تنها نباید با مبانی و محکومات اسلامی مغایرتی داشته باشد، بلکه باید با آن‌ها منطبق شود. رهبر شهید انقلاب ضمن تأکید بر این امر، برخی از این مبانی و محکومات را برشمرده‌اند که برای مثال، می‌توان به استقلال، آزادی، عدالت‌خواهی، نفی تبعیض‌های قومی، نژادی و مذهبی و نفی صریح صهیونیسم اشاره کرد.^۱ منظور از مبانی و محکومات اسلامی آن دسته از اصولی است که اثبات و تصدیق آن‌ها، اصالت و استقلال دارد و متفرع بر اثبات و تصدیق اصول و مبانی دیگر اسلامی نیست؛ به طوری که می‌توان این اصول را به همه زبان‌ها ترجمه کرد و به گوش جهانیان رساند مگر آنکه شخصی امکان درک و فهم مستقیم نداشته باشد (مصطفوی ترقی، ۱۳۵۷، ص. ۲۰).

۱۲.۳. عدم اقتباس آرمان نظام

ایجاد هر نظام سیاسی علتی دارد و آن علت نیز تحقق آرمانی خاص است که از آن می‌توان به عنوان فلسفه وجودی یاد کرد. این علت محدثه، علت مبقیه نیز است؛ یعنی برپایی و برجایی یا استمرار و استقرار یک نظام سیاسی به علت فلسفه وجودی آن یعنی تحقق آرمانی خاص است. بنابراین، این فلسفه وجودی باید حفظ شود و اگر حفظ نشود، حیات نظام سیاسی تضمین نمی‌شود.

بنابراین، باید آرمان نظام در مورد کشورهای اسلامی را بر اساس دین اسلام طراحی و بدون گرت‌برداری از کشورهای بیگانه تنظیم کرد. در این راستا، رهبر شهید انقلاب نیز تأکید کرده‌اند که «اصولتان را روی کاغذ بنویسید. اصالت‌های خود را با حساسیت بالا حفظ کنید. نگذارید اصول

۱. بیانات در اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی مورخ ۱۳۹۰/۶/۲۶.

نظام آینده شما را دشمنان شما بنویسند. نگذارید اصول اسلامی در پای منافع زودگذر قربانی شود. انحراف در انقلاب‌ها، از انحراف در شعارها و هدف‌ها آغاز می‌شود. هرگز به آمریکا و ناتو و به رژیم‌های جنایت‌کاری چون انگلیس و فرانسه و ایتالیا که زمانی دراز سرزمین شما را میان خود تقسیم و غارت کردند، اعتماد نکنید. به آن‌ها سوءظن داشته باشید و لبخند آن‌ها را باور نکنید. پشت این لبخندها و وعده‌ها، توطئه و خیانت نهفته است. راه‌حل خود را خود با بهره‌گیری از سرچشمه فیاض اسلام به دست آورید و نسخه‌های بیگانه را به خودشان پس دهید»^۱.

۱۳.۳. توجه به راهبرد گذار به تمدن نوین اسلامی

تمدن نوین اسلامی عبارت است از ظهور و بروز مادی و معنوی پیشرفت‌های هدفمند، نظام‌مند و نوظهور امت اسلامی بر اساس تعالیم اسلامی در تمام عرصه‌های اجتماعی که شکلی معنادار و منضبط به خود گرفته است و جامعه اسلامی را به مقاصد آن نزدیک می‌کند. این تمدن جلوه مجدد تمدن شکوهمند اسلامی در قرن‌های ۴ و ۵ است که در مقابل تمدن غرب سر برآورده است (نجفی و غلامی، ۱۳۹۷، ص. ۱۲۶).

تحقق تمدن نوین اسلامی آرمانی است که باید کشورهای اسلامی به دنبال تحقق آن باشند. در این راستا، قانون اساسی نیز به عنوان بنیادی‌ترین سند یک نظام حقوقی باید به نحوی طراحی شود که این مهم را محقق کند. براین اساس، اقتباس قانون اساسی نباید خدشه به این آرمان وارد آورد و این مهم باید توسط کارگزاران اقتباس مورد ارزیابی قرار گیرد.

در این راستا، رهبر شهید انقلاب فرموده‌اند «... دومین نکته، لزوم ترسیم هدف بلندمدت برای بیداری اسلامی در کشورهای مسلمان است؛ نقطه متعالی و والایی که بیداری ملت‌ها را باید سمت‌وسو دهد و آنان را به آن نقطه برساند. با شناسایی این نقطه است که می‌توان نقشه راه را ترسیم کرد و هدف‌های میانی و نزدیک را در آن مشخص نمود. این هدف نهایی نمی‌تواند چیزی کمتر از "ایجاد تمدن درخشان اسلامی" باشد. امت اسلامی با همه ابعاد خود در قالب ملت‌ها و کشورها، باید به جایگاه تمدنی مطلوب قرآن دست یابد. شاخصه اصلی و عمومی این تمدن، بهره‌مندی انسان‌ها از همه ظرفیت‌های مادی و معنوی‌ای است که خداوند برای تأمین سعادت و

۱. بیانات در اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی مورخ ۱۳۹۰/۶/۲۶.

تعالی آنان، در عالم طبیعت و در وجود خود آنان تعبیه کرده است. آرایش ظاهری این تمدن را در حکومت مردمی، در قوانین برگرفته از قرآن، در اجتهاد و پاسخ‌گویی به نیازهای نوبه‌نو بشر، در پرهیز از تحجر و ارتجاع و نیز بدعت و التقاط، در ایجاد رفاه و ثروت عمومی، در استقرار عدالت، در خلاص شدن از اقتصاد مبتنی بر ویژه‌خواری و ربا و تکاثر، در گسترش اخلاق انسانی، در دفاع از مظلومان عالم و در تلاش و کار و ابتکار، می‌توان و باید مشاهده کرد. نگاه اجتهادی و عالمانه به عرصه‌های گوناگون از علوم انسانی تا نظام تعلیم و تربیت رسمی و از اقتصاد و بانکداری تا تولید فنی و فناوری و از رسانه‌های مدرن تا هنر و سینما و تا روابط بین‌الملل و غیره و غیره، همه از لوازم این تمدن‌سازی است»^۱.

۱۴.۳. واژه‌سازی و عدم بهره‌گیری از واژگان بیگانه

علاوه‌بر بایسته معادل‌سازی صحیح مفاهیم مورد اقتباس که به‌عنوان یک بایسته ماهوی کلی مطرح است، با توجه به آنکه کشورهای اسلامی در پی ایجاد نظامی با بنیان متفاوت و ایدئولوژیک هستند، نه‌تنها باید از اقتباس برخی از موضوعات اساسی مانند آرمان‌ها پرهیز کنند، بلکه در توصیف بنیان مذکور و چهارچوب اصلی نظام که برآمده از این بنیان است و در قانون اساسی نیز جلوه‌گر می‌شود نیز نمی‌توانند از واژگان بیگانه بهره‌گیری کنند و لزوماً باید اقدام به واژه‌سازی کنند.

امکان این زایش واژگانی در قدرت زایش فکری و اندیشه‌ای مکتب اسلام نهفته است. کشورهای اسلامی حاوی اندیشه‌ای جدید هستند و طبیعی است که برای استمرار خود بر اساس مبانی اولیه باید مفاهیمی جدید بازتولید و به‌تبع آن، نظام واژگانی جدیدی ایجاد کنند (سالاری، ۱۳۹۱، ص. ۷۹۴).

رهبر شهید انقلاب نیز تأکید داشته‌اند که «وقتی یک فکر جدید - مثل فکر حکومت اسلامی و نظام اسلامی و بیداری اسلامی - مطرح می‌شود، مفاهیم جدیدی را در جامعه القا می‌کند. لذا این حرکت و این نهضت باید واژه‌های متناسب خودش را دارا باشد. اگر از واژه‌های بیگانه وام گرفت،

۱. بیانات در اجلاس جهانی علما و بیداری اسلامی مورخ ۱۳۹۲/۲/۹.

فضا آشفته خواهد شد، مطلب ناگفته خواهد ماند»^۱. براین اساس، ایشان یکی از مشکلات نظام اسلامی را ترجمه مفاهیم اسلامی با مفاهیم تقلیدی می‌دانند: «یکی از مشکلات ما در طول این سال‌ها، این بوده که افرادی آمده‌اند مفاهیم اسلامی را با مفاهیم غربی ترجمه کرده‌اند، حرف‌های غربی‌ها را تکرار کرده‌اند، دنبال تحقق آن‌ها بودند درحالی‌که انقلاب اسلامی برای این نیست»^۲.

ایشان به مثال‌های متعددی در این خصوص اشاره کرده‌اند که برای نمونه می‌توان به یک مورد از آن اشاره کرد. «کلمه "پیشرفت" را ما با دقت انتخاب کردیم. تعمداً نخواستیم کلمه «توسعه» را به کار ببریم. علت این است که کلمه توسعه، یک بار ارزشی و معنایی دارد. التزاماتی با خودش همراه دارد که گاهی ما با آن التزامات همراه نیستیم، موافق نیستیم. ما نمی‌خواهیم یک اصطلاح جاافتاده متعارف جهانی را که معنای خاصی را از آن می‌فهمند، بیاوریم داخل مجموعه کار خودمان بکنیم. ما مفهومی را که مورد نظر خودمان است، مطرح و عرضه می‌کنیم. این مفهوم عبارت است از «پیشرفت». معادل معنای فارسی پیشرفت را می‌دانیم. می‌دانیم مراد از پیشرفت چیست. تعریف هم خواهیم کرد که منظور ما از این پیشرفتی که در فارسی معنایش روشن است، چیست. پیشرفت در چه ساحت‌هایی است. به چه سمتی است. ما این وام نگرفتن مفاهیم را در موارد دیگری هم در انقلاب داشته‌ایم. ما از کلمه "امپریالیسم" استفاده نکردیم. کلمه "استکبار" را آوردیم. ممکن است یک زوایایی در معنای امپریالیسم وجود داشته باشد که مورد نظر ما نیست. حساسیت ما بر روی آن زوایا نیست. حساسیت ما بر روی آن معنایی است که از کلمه "استکبار" به دست می‌آید. لذا این را مطرح کردیم، در انقلاب جا افتاد، دنیا هم امروز منظور ما را می‌فهمد»^۳.

۱۵.۳. تأمین توافمان مشروعیت دینی و مقبولیت برای عناصر مورد اقتباس

کاربست مشارکت اجتماعی امری لازم برای اقتباس قانون اساسی است، اما در نظام اسلامی با توجه به نظریه مردم‌سالاری دینی، علاوه بر مقبولیت مردمی، مشروعیت دینی نیز لازم است. بنابراین، باید در مورد عناصر مورد اقتباس دو ضلع مقبولیت و مشروعیت به صورت توافمان تأمین

۱. بیانات در دیدار بسیجیان استان کرمانشاه مورخ ۱۳۹۰/۷/۲۲.

۲. بیانات در دیدار دانشجویان کرمانشاه مورخ ۱۳۹۰/۷/۲۴.

۳. بیانات در نخستین نشست اندیشه‌های راهبردی مورخ ۱۳۸۹/۹/۱۰.

شود؛ البته تأمین توانان بدان معنا نیست که هرگونه سازوکاری برای یک ضلع پیش‌بینی می‌شود، برای ضلع دیگر نیز پیش‌بینی شود تا در نتیجه آن برابری حاصل شود، بلکه غرض آن است که توازن بین این دو ضلع وجود داشته باشد.

با توجه به ابداعی بودن این بایسته می‌توان به فرایند تدوین قانون اساسی در نظام جمهوری اسلامی ایران مراجعه کرد. بررسی تجارب نظام جمهوری اسلامی ایران در اعمال قوه مؤسس و همچنین، سازوکار طراحی‌شده در قانون اساسی برای اعمال این قوه، نشان از تأمین این دو ضلع به‌صورت متوازن دارد؛ به‌طوری‌که در اعمال قوه مؤسس اولیه در سال ۱۳۵۸، می‌توان همراهی مردم با امام در جریان انقلاب، تشکیل مجلس بررسی نهایی قانون اساسی از منتخبین مردم و تصویب قانون از طریق همه‌پرسی مردمی (مدنی، ۱۳۸۲، صص. ۳۸-۳۹) با آگاهی کامل مردم از مفاد مذاکرات مجلس و اخذ نظرات مردم و نمایندگان آنان در حین تصویب قانون (اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی، ۱۳۶۸، ص. ۳۰۷) را جلوه‌هایی از تأمین مقبولیت و قیام و راهبری انقلاب توسط امام به‌عنوان مرجع شیعه و همراهی سایر علمای دینی، فرمان امام برای تصویب قانون اساسی، ملاحظه و بررسی پیش‌نویس قانون اساسی و مصوب مجلس بررسی نهایی توسط امام و علمای قم (بهادری جهرمی و کدخدامرادی، ۱۳۹۸، ص. ۴۹) و حضور فقها در ترکیب مجلس (موسوی خمینی، ۱۳۷۰، ج ۸، صص. ۲۵۵-۲۵۶) را جلوه‌هایی از تأمین مشروعیت دانست.

در اعمال قوه مؤسس ثانویه در سال ۱۳۶۸ نیز می‌توان درخواست مردم و نمایندگان آنان برای بازنگری، حضور منتخبین مردم در شورای بازنگری، توجه به نظرات مردم در حین تصویب اصلاحات قانون اساسی (اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۰، الف، ص. ۱۰۲) و برگزاری همه‌پرسی مردمی آگاهانه را تأمین‌کننده مقبولیت و درخواست علمای شرع و تشخیص امام برای بازنگری، صدور فرمان بازنگری توسط امام، حضور علمای شرع در ترکیب شورای بازنگری و توجه به نظرات امام در جریان بازنگری^۱ را تأمین‌کننده مشروعیت در اعمال این قوه دانست.

۱. برای مثال، رک به: اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۰، ب، ج ۱، صص. ۱۷، ۲۴ و ۱۷۴.

به علاوه، سازوکار اصل ۱۷۷ نیز به نحوی طراحی شده است که می‌توان صدور فرمان بازنگری توسط رهبری، تأیید و امضای مصوبه شورای بازنگری توسط رهبری و حضور نمایندگان رهبری و علمای شرع در ترکیب شورای بازنگری را در جهت تأمین مشروعیت و برگزاری همه‌پرسی مردمی برای تصویب بازنگری و حضور نمایندگان مردم در ترکیب شورا را در جهت تأمین مقبولیت اعمال قوه مؤسس دانست.

لازم به ذکر است مشروح مذاکرات شورای بازنگری پیرامون اصل ۱۷۷، مؤید ابتدای قوه مؤسس بر دو ضلع مقبولیت و مشروعیت است؛ به طوری که یکی از اعضای ناظر به انتخاب ترکیب شورا توسط رهبر این گونه اظهار نظر می‌کند که «برای این کار از رهبر شروع بشود، با امت ارتباط پیدا کند و از امام شروع بشود، به امت ارتباط پیدا کند و در نهایت، به امت ختم شود و مردم در صحنه باشند» (اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص. ۵۹۷) که نشان از درک صحیح مبانی نظام جمهوری اسلامی ایران است؛ البته در جریان مذاکرات تعیین مرز بین این دو ضلع و میزان جلوه هر کدام در امر بازنگری اختلاف نظر وجود داشته است؛ به گونه‌ای که یکی از اعضا معتقد بوده است مردمی بودن در ترکیب شورا باید به نحو دیگری لحاظ شود (اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص. ۶۲۰) یا عضوی دیگر بیان کرده است که مردم یا باید در ابتدای امر بازنگری نقش داشته باشند یا در انتهای آن (اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص. ۶۴۰).

۱۶.۳. عدم امکان اقتباس در شاخص‌های الزامی قوانین اساسی کشورهای اسلامی

با توجه به لزوم بومی‌سازی قوانین اساسی نمی‌توان نسخه‌ای واحد برای قانون اساسی کشورهای اسلامی نگاشت که به تقلید عینی از آن شالوده نظام حقوقی خود را پی‌ریزی کنند، اما می‌توان شاخص‌هایی ارائه داد که در قانون اساسی کشورهای اسلامی باید وجود داشته باشد که اگر رعایت نشود، می‌توان آن را نقضی در قانون اساسی دانست. با پذیرش وجود شاخص‌های مذکور باید توجه داشت این شاخص‌ها اساساً نمی‌تواند موضوع اقتباس واقع شود و باید به صورت واحد در قوانین اساسی کشورهای اسلامی پیش‌بینی شود؛ البته شاخص‌های مذکور باید به صورت کلی پیش‌بینی شود که امکان تطبیق با شرایط بومی هر کشور در آن وجود داشته باشد. در نتیجه، لزوم

عدم اقتباس در این شاخص‌ها به منزله عدم امکان اقتباس نحوه اساسی‌سازی آن از سایر کشورهای اسلامی نیست.

در این راستا، دانشگاه الازهر مصر یک قانون اساسی اسلامی در ۹ فصل و ۹۳ ماده درباره جامعه و اقتصاد اسلامی، حقوق و آزادی‌های فردی، امام و مسئولیت‌های وی، امور قضایی، دولت و امور عمومی تنظیم کرده است. در اکتبر ۱۹۷۷، «مجمع تحقیقات اسلامی»^۱ وابسته به دانشگاه الازهر، نشست مهمی در قاهره برگزار کرد. در آن نشست تصمیم گرفته شد تا الگوی پیش‌نویس یک قانون اساسی اسلامی تهیه شود که بتواند به عنوان چهارچوبی برای هر کشوری که مایل است خود را بر اساس مشروطیت اسلامی و شریعت الگوسازی کند، مورد استفاده قرار گیرد. همه طرف‌ها توافق کردند که محتوای قانون اساسی اسلامی تدوین شده نه تنها باید مطابق با شریعت باشد، بلکه باید به‌ویژه آگاه از تفاوت‌های مذاهب فقهی اسلامی نیز باشد. پس از آن در ۵ ژانویه ۱۹۷۸، شیخ الازهر فرمانی صادر کرد که بر اساس آن، کمیته عالی متشکل از کارشناسان با هدف تدوین این قانون اساسی اسلامی تشکیل شد. یک سال بعد، نسخه نهایی این قانون اساسی در پاییز ۱۹۷۸ در مجله رسمی الازهر منتشر شد.

همان‌طور که گفته شد، به نظر متن واحدی برای قانون اساسی اسلامی قابل ارائه نیست، اما شاخص‌هایی از آن قابل استخراج است. بر اساس متن قانون اساسی اسلامی الازهر، می‌توان ۲۹ شاخص طراحی کرد که عبارت‌اند از اسلام به عنوان دین رسمی دولت (ماده ۱ ب)، اشاره به اصطلاحات اسلامی در مقدمه (مقدمه)، اشاره به وحدت یا ارتباط با جهان اسلام یا ذکر امت اسلامی (مواد ۱-۳)، اشاره به جهاد یا دفاع از دین (ماده ۵۶)، اشاره به تقویم اسلامی و/یا تعطیلات اسلامی (ماده ۱۵)، لزوم مسلمان بودن رئیس دولت یا رئیس حکومت (ماده ۴۷)، لزوم مسلمان بودن قضات دادگاه عالی (مواد ۶۱ و ۶۵)، ذکر اصطلاحات اسلامی در سوگند ریاست‌جمهوری و/یا وزیران یا پارلمان (ماده ۴۸)، پایه‌گذاری قانونی برای اخلاق اسلامی (ماده ۷)، غیرقابل اصلاح بودن مقررات مرتبط با اسلام (مقدمه و ماده ۱ ب)، ذکر شورای مذهبی مشورتی (ماده ۸۳)، نشست گرفتن منبع اقتدار یا قدرت از مفاهیم دینی (مواد ۵۵، ۵۶ و ۵۷).

1. Islamic Research Academy (IRA)

پاسخ‌گویی دولت یا حکومت در چهارچوب قوانین و محدودیت‌های اسلام (ماده ۷)، مشروط بودن برخورداری از هر حق یا آزادی به الزامات شریعت (ماده ۲۹)، وجود ماده‌ای مبنی بر اولویت خدمت زن به شوهر یا خانواده (ماده ۸)، دارا بودن وظایف یا نمادهای دینی برای رئیس دولت/حکومت (ماده ۴۷)، لزوم دارا بودن دانش اسلامی برای رئیس دولت یا حکومت (ماده ۴۷)، انتصاب رئیس دولت/حکومت از طریق بیعت (ماده ۴۸)، شناسایی اسلام به عنوان منبع قانون‌گذاری (ماده ۱ ب)، تعیین درجه برتری اسلام در قانون (ماده ۱ ب)، ممنوعیت قوانین مغایر با اسلام (مواد ۸۳ و ۹۲)، تصریح الزام قوه قضاییه به اعمال شریعت یا رد قوانین مغایر با آن (ماده ۸۱)، لزوم دارا بودن دانش اسلامی برای قضات دادگاه عالی (ماده ۶۵)، وجود شورای مذهبی یا دادگاه قضایی برای بررسی انطباق قانون‌گذاری با شریعت (ماده ۸۳)، تنظیم اقتصاد/تجارت یا بانکداری مطابق با اسلام (ماده ۲۳)، ممنوعیت نرخ بهره (ربا) (ماده ۲۳)، تعهد دولت به شناسایی یا سازمان‌دهی زکات/وقف/امور خیریه (ماده ۲۶)، تصریح اجرای مجازات کیفری اسلامی (قطع عضو و سنگسار) (مواد ۵۶، ۵۹، ۶۹، ۷۱، ۷۲ و ۷۹) و تعهد دولت به ارائه آموزش اسلامی (مواد ۱۰ و ۱۱) (Ahmed & Gouda, 2015, pp. 44-47).

نتیجه‌گیری

تحقق آرمان‌ها و اهداف هنجارین هر نظام حقوقی و ترقی جامعه سیاسی در آن، بیش از هر چیز مرهون تنظیم صحیح و دقیق قواعد در قالب قانون اساسی به عنوان هنجار بنیادین است. طراحی و ارتقای این سند عالی، نیازمند بهره‌گیری هوشمندانه از ابزارهای موجود از جمله «اقتباس قانون اساسی» است که امکان استفاده از تجارب انباشته و موفق سایر نظام‌های حقوقی را فراهم می‌آورد. اقتباس، فرایندی ارادی، آگاهانه و غایتمند در مرحله تدوین یا بازنگری است که طی آن، ایده‌ها، نهادها، دکرین‌ها یا ساختارها از یک نظام مبدأ به نظام مقصد منتقل می‌شوند. این عمل به معنای تقلید صرف یا رونوشت‌برداری مکانیکی نیست، بلکه رکن اصلی آن، وجود رابطه علی میان الگوی مبدأ و مقصد و تلاش برای بومی‌سازی و سازگار کردن عنصر تقلیدی با ساختارها و واقعیت‌های نظام حقوقی مقصد است؛ به گونه‌ای که ماهیت اصلی آن عنصر بدون قلب ماهیت، در محیط جدید کارکرد یابد.

از طرفی انتساب وصف اسلامی به کشورها بر اساس شاخص‌های متفاوتی صورت می‌گیرد که

با تغییر هر شاخص، گستره کشورهای اسلامی نیز تغییر می‌کند. این امر موجب ترسیم مرزهای مختلفی میان کشورهای اسلامی و غیراسلامی می‌شود. بنابراین، ممکن است کشوری بر اساس یک شاخص، اسلامی و بر اساس شاخص دیگر، غیراسلامی تلقی شود. یکی از شاخص‌های مهم برای تعیین کشورهای اسلامی، دین رسمی کشور است. کشورها در قوانین اساسی خود سه راهکار را در پیش گرفته‌اند؛ پذیرش یک دین رسمی، پذیرش سکولاریسم یا تضمین آزادی‌های مذهبی. بنابراین، کشورهایی که اسلام را دین رسمی خود پذیرفته‌اند، اسلامی تلقی می‌شوند حتی اگر در برخی موارد این رسمیت صرفاً ظاهری باشد. شاخص دیگر برای تشخیص کشورهای اسلامی، اکثریت جمعیتی مسلمانان است. براین اساس، کشوری که بیش از ۵۰ درصد جمعیت آن مسلمان باشند، اسلامی محسوب می‌شود. در حال حاضر، ۵۷ کشور با این معیار عضو سازمان همکاری‌های اسلامی هستند. بهترین شاخص برای اسلامی بودن یک کشور، ابتدای نظام سیاسی بر اسلام است. در این حالت، ساختارسازی و تضمین حقوق شهروندان بر اساس آموزه‌های اسلامی صورت می‌گیرد. در حال حاضر، نظام جمهوری اسلامی ایران تنها نمونه‌ای است که نظام سیاسی آن کاملاً مبتنی بر اسلام طراحی شده درحالی‌که در سایر کشورها، اسلام تنها به صورت جزئی در حکمرانی دخیل است.

برای تدوین قانون اساسی در کشورهای اسلامی با شاخص مورد پذیرش، علاوه بر بایسته‌های عمومی، باید به عدم خدشه به وحدت امت اسلامی توجه شود تا اقتباس‌ها مانعی برای این آرمان نباشند. همچنین، اقتباس باید صرفاً در «منطقه الفراع» صورت گیرد؛ یعنی در مسائلی که شریعت اسلامی حکم قطعی ندارد. نیروی انسانی مسئول اقتباس باید ترکیبی از متخصصین اسلامی و حقوق‌دانان متعهد باشد تا از انحرافات فکری جلوگیری شود. همچنین، باید از اصالت گزاره‌های معنوی به اسلام اطمینان حاصل کرد و از تقلید افراطی که با اصول اسلامی تعارض دارد، پرهیز کرد. در فرایند اقتباس نباید به راهبرد جهانی شدن اسلام خدشه وارد شود و باید از ایجاد سلطه بیگانگان پرهیز کرد. همچنین، اقتباس راهبردهای کلان اقتصادی ممنوع است و باید بر ایجاد عدالت اجتماعی-اقتصادی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی تمرکز شود. قوانین اساسی کشورهای اسلامی نباید به ساختارهای موجود بیگانه پایبند باشند و باید محوریت شریعت اسلامی را حفظ کنند. این امر مستلزم عدم اقتباس کلیت نظام و تطبیق عناصر اقتباس شده با مبانی و محکومات

اسلام است. آرمان نظام نباید از کشورهای بیگانه اقتباس شود، بلکه باید بر اساس دین اسلام تنظیم شود و در راستای گذار به تمدن نوین اسلامی باشد. همچنین، باید از واژه‌سازی متناسب با اندیشه اسلامی استفاده کرد و از به‌کارگیری واژگان بیگانه پرهیز کرد. درنهایت، عناصر مورد اقتباس باید هم‌زمان دارای مشروعیت دینی و مقبولیت مردمی باشند. در قانون اساسی کشورهای اسلامی، شاخص‌های الزامی مانند اسلام به‌عنوان دین رسمی، لزوم مسلمان بودن رئیس دولت و شناسایی اسلام به‌عنوان منبع قانون‌گذاری، نمی‌توانند موضوع اقتباس از کشورهای بیگانه باشند.

منابع

- (۱) آجرلو، اسماعیل (۱۳۹۵). حقوق اساسی کشورهای اسلامی. تهران: پژوهشکده شورای نگهبان.
- (۲) آریان‌نژاد، علی (۱۴۰۵). اصول حاکم بر اقتباس قانون اساسی با تأکید بر کشورهای اسلامی (رساله دکتری رشته حقوق عمومی). دانشگاه تهران.
- (۳) ابوالفضل‌ی کریمی، حسین و ستوده، محمد (۱۳۸۹). واکاوی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر هم‌گرایی کشورهای اسلامی (با تأکید بر ظرفیت‌های انقلاب اسلامی). نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، (۴۴).
- (۴) احمد، اشتیاق؛ سارا، تسنیم حسن؛ و الما، امتریتا حسین (۱۴۰۳). تلاقی قانون الهی و نظام‌های حقوقی مدرن؛ ارائه دیدگاهی نوین از حقوق اسلام برای دستیابی به توازن میان عدالت و انصاف. پژوهشنامه حقوق اسلامی، (۴)۲۵، ۸۱۱-۸۳۶. doi: 10.30497/law.2024.246488.3559
- (۵) اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی (۱۳۶۸). راهنمای استفاده از صورت مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی. تهران: مجلس شورای اسلامی.
- (۶) اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۰ الف). راهنمای استفاده از صورت مشروح مذاکرات شورای بازنگری قانون اساسی. تهران: مجلس شورای اسلامی.
- (۷) اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۰ ب). صورت مشروح مذاکرات شورای بازنگری قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (جلدهای ۱ و ۲). تهران: مجلس شورای اسلامی.
- (۸) بهادری جهرمی، محمد و کدخدامرادی، کمال (۱۳۹۸). نقش و اثر امام‌خمينی (رحمت‌الله علیه) در تکوین و تدوین قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. دانش حقوق عمومی، (۲۵).
- (۹) بیات، هادی (۱۳۸۹). قانون و قانون‌گذاری در اندیشه دکتر شهید بهشتی (در قانون و قانون‌گذاری در آرای اندیشمندان شیعه اثر محمدجواد جاوید). تهران: دانشگاه امام‌صادق (علیه‌السلام).
- (۱۰) پیروزمند، علیرضا (۱۴۰۰). پیشامد و پسامد الگوی توسعه اسلامی. مطالعات حقوق شهروندی، (۲۰).
- (۱۱) چپرا، عمر (۱۳۸۳). کشورهای اسلامی؛ چالش‌های پیش رو و راه‌حل‌ها (گروه اقتصاد پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، مترجم). اقتصاد اسلامی، (۱۶).
- (۱۲) حبیب‌نژاد، سیداحمد و حق‌پناهیان، زهره (۱۴۰۱). فرایند ابتکار تقنینی و مؤلفه‌های مؤثر در آن با تأکید بر مخاطب قانون در پرتوی مطالعات تطبیقی. حقوق تطبیقی معاصر، (۲۷). doi: 10.22034/law.2022.45927.2896
- (۱۳) حسنی، نصرالله (۱۴۰۱). الگوی فقهی-حقوقی نظام‌سازی اسلامی؛ آسیب‌ها و راهکارها. فقه نظام‌ساز، (۲).

۱۴) سالاری، محمد مهدی (۱۳۹۱). جایگاه واژه‌سازی و نهادسازی در تأسیس تمدن بزرگ اسلامی (در مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی اثر دبیرخانه همایش نظریه بیداری اسلامی). تهران: انقلاب اسلامی.

۱۵) صدر، سید محمد باقر (۱۴۰۳ق). الاسلام یقود الحیاة. تهران: وزارت ارشاد اسلامی.

۱۶) عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۸۴). حقوق اساسی تطبیقی؛ حقوق اساسی کشورهای غربی و کشورهای اسلامی. تهران: میزان.

۱۷) غمامی، سید محمد مهدی و آجرلو، اسماعیل (۱۳۹۷). الزامات تحقق امت اسلامی و گذار از دولت مدرن (بررسی موضوعی در کشورهای اسلامی). حکومت اسلامی، (۸۹).

۱۸) الفتلاوی، عمار کریم کاظم و العبدی، قاسم هیال رسن (۱۴۰۳). پیوندزنی حقوقی به جهان اسلام؛ مطالعه موردی قانون مدنی عراق با تکیه بر رویکردهای حقوقی السنهوری. پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، (۴) ۲۵، ۷۸۳-۸۱۰. doi: 10.30497/law.2024.245602.3472

۱۹) قاضی شریعت پناهی، سید ابوالفضل (۱۴۰۰). حقوق اساسی و نهادهای سیاسی. تهران: میزان.

۲۰) کهف، منذر (۱۳۸۴). توسعه پایدار در کشورهای اسلامی (سعید فراهانی فرد و محمدعلی فراهانی فرد، مترجمان). اقتصاد اسلامی، (۱۷).

۲۱) مدنی، جلال‌الدین (۱۳۸۲). مروری بر شکل‌گیری قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. زمانه، (۱۶).

۲۲) مرادخانی، فردین (۱۴۰۰). تغییر غیررسمی قانون اساسی (مبانی، مصادیق و رویکردها). تحقیقات حقوقی، (۹۳). doi: 10.22034/jlr.2021.157731.1271

۲۳) مصطفوی ترقی، سید جواد (۱۳۵۷). محکامات اسلام. مطالعات اسلامی، (۲۶ و ۲۷).

۲۴) مطهری، مرتضی (۱۳۶۸). نهضت‌های اسلامی در صدساله اخیر. تهران: صدرا.

۲۵) موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۰). صحیفه نور (جلد ۸). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۲۶) موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۵). ولایت فقیه. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

۲۷) موسوی‌زاده، ابراهیم (۱۳۹۹). اصول و مؤلفه‌های نظام‌سازی اسلامی با تأکید بر بیانیه «گام دوم انقلاب». حکومت اسلامی، (۹۵).

۲۸) نجفی، موسی و غلامی، رضا (۱۳۹۷). انقلاب اسلامی و نقش محوری آن در شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی با تأکید بر دکترین امامت. مطالعات انقلاب اسلامی، (۵۵).

۲۹) واعظی، سید مجتبی و رستمی، مریم (۱۴۰۳). «دین رسمی» در نظام حقوقی ایران؛ چیستی مفهوم و کارکرد. مطالعات حقوقی، (۴). doi: 10.22099/jls.2024.49603.5124

Pennsylvania Journal of Constitutional Law, 1.

- 31) Ahmed, D. I., & Gouda, M. (2015). Measuring constitutional Islamization: The Islamic constitutions index. *Hastings International and Comparative Law Review*, 1.
- 32) Al-Hibri, A. Y. (1998). Islamic and American constitutional law: Borrowing possibilities or a history of borrowing? *University of Pennsylvania Journal of Constitutional Law*, 1.
- 33) Bernard-Maugiron, N. (2021). Religious references in the constitutions of the Arab world: Islamization of the constitution or constitutionalization of religion? In R. Grote, F. J. Röder, & A. R. M. A. Shiyji (Eds.), *Constitutional review in the Middle East and North Africa* (pp. 271-289). Oxford University Press.
- 34) Hasebe, Y. (2003). Constitutional borrowing and political theory. *International Journal of Constitutional Law*, 1.
- 35) Hendrianto, S. (2015). Convergence or borrowing. *Constitutional Review*, 1.
- 36) Mate, M. (2010). The origins of due process in India. *Berkeley Journal of International Law*, 28.
- 37) Perju, V. (2012). Constitutional transplants, borrowing, and migrations. Research Paper.
- 38) Rosenkrantz, C. F. (2003). Against borrowings. *International Journal of Constitutional Law*, 1.
- 39) Tebbe, N., & Tsai, R. L. (2009). Constitutional borrowing. *Michigan Law Review*, 108.

References

- 1) Abolfazli Karizi, Hossein, & Sotoudeh, Mohammad (1389 SH/2010). Vākāvī-ye Mo'allafeh-hā-ye Ta'tīr-gozār bar Ham-garāyī-ye Kešvarhā-ye Eslāmī (Bā Ta'kid bar Zarfiyat-hā-ye Enqelāb-e Eslāmī) [Analysis of Influential Components on the Convergence of Islamic Countries (With Emphasis on the Capacities of the Islamic Revolution)]. Negaresh-hay-e Now dar Joghrafiya-ye Ensani [New Attitudes in Human Geography Journal], No. 44 [in Persian].
- 2) Adler, M. D. (1998). Can constitutional borrowing be justified? University of Pennsylvania Journal of Constitutional Law, 1.
- 3) Ahmed, D. I., & Gouda, M. (2015). Measuring constitutional Islamization: The Islamic constitutions index. Hastings International and Comparative Law Review, 1.
- 4) Ahmed, Ishtiaque; Saara, Tasnim Hasan; and Elma, Imtrita Hossain (2024). The Confluence of Divine Law and Modern Legal Systems: Insights from Sharia on Achieving Balance Between Justice and Equity. Journal of Islamic Law Research, 25(4), 811-836. doi: 10.30497/law.2024.246488.3559
- 5) Ajorlou, Esmail (1395 SH/2016). Hoqūq-e Asāsī-ye Kešvarhā-ye Eslāmī [Constitutional Law of Islamic Countries]. Tehran: Guardian Council Research Institute [in Persian].
- 6) al-Bsherawy, Ammar Kareim Kadham; and al-Obaidi, Kasim Hayaal Resan (2024). Legal Transplantation to the Muslim World: A Case Study of the Iraqi Civil Code under the Auspices of al-Sanhūrī's Legal Approaches. Journal of Islamic Law Research, 25(4), 783-810. doi: 10.30497/law.2024.245602.3472
- 7) Al-Hibri, A. Y. (1998). Islamic and American constitutional law: Borrowing possibilities or a history of borrowing? University of Pennsylvania Journal of Constitutional Law, 1.
- 8) Amid Zanjani, Abbasali (1384 SH/2005). Hoqūq-e Asāsī-ye Taṭbīqī; Hoqūq-e Asāsī-ye Kešvarhā-ye Ġarbī va Kešvarhā-ye Eslāmī [Comparative Constitutional Law; Constitutional Law of Western Countries and Islamic Countries]. Tehran: Mizan [in Persian].
- 9) Arian Nezhad, Ali (1405 SH/2026). Oṣūl-e Ḥākem bar Eqtebās-e Qānūn-e Asāsī bā Ta'kid bar Kešvarhā-ye Eslāmī [Governing Principles of Constitutional Borrowing with Emphasis on Islamic Countries] (Doctoral dissertation). Tehran: University of Tehran [in Persian].
- 10) Bahadori Jahromi, Mohammad, & Kadkhodamoradi, Kamal (1398 SH/2019). Naqš va Aṭar-e Emām Khomeynī (Raḥmatallāh 'Alayh) dar Takvīn va Tadvīn-e Qānūn-e Asāsī-ye Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān [The Role and Effect of Imam Khomeini (May God have mercy on him) in the Genesis and Drafting of the Constitution of the Islamic Republic of Iran]. Danesh-e Hoquq-e Omumi [Public Law Knowledge], No. 25 [in Persian].
- 11) Bayat, Hadi (1389 SH/2010). Qānūn va Qānūn-gozārī dar Andīseh-ye Doktor Šahīd Beheštī [Law and Legislation in the Thought of Dr. Shahid Beheshti] (In Law and Legislation in the Views of Shi'a Thinkers by Mohammad Javad Javid). Tehran: Imam Sadiq University [in Persian].

- 12) Bernard-Maugiron, N. (2021). Religious references in the constitutions of the Arab world: Islamization of the constitution or constitutionalization of religion? In R. Grote, F. J. Röder, & A. R. M. A. Shiyji (Eds.), *Constitutional review in the Middle East and North Africa* (pp. 271-289). Oxford University Press.
- 13) Chapra, Umer (1383 SH/2004). *Kešvarhā-ye Eslāmī; Čālešhā-ye Pīš-e Rū va Rāh-ḥal-hā* (Economics Department of the Research Institute for Islamic Culture and Thought, Trans.) [Islamic Countries; Facing Challenges and Solutions]. *Eqtesad-e Eslami* [Islamic Economics], No. 16 [in Persian].
- 14) General Directorate of Cultural Affairs and Public Relations of the Islamic Consultative Assembly (1368 SH/1989). *Rāhnamā-ye Estefādeh az Šūrat-e Mašrūḥ-e Mozākerāt-e Majles-e Barresi-ye Nahāyī-ye Qānūn-e Asāsi* [Guide to Using the Detailed Minutes of the Negotiations of the Final Review Assembly of the Constitution]. Tehran: Islamic Consultative Assembly [in Persian].
- 15) General Directorate of Cultural Affairs and Public Relations of the Islamic Consultative Assembly (1380 SH/2001 a). *Rāhnamā-ye Estefādeh az Šūrat-e Mašrūḥ-e Mozākerāt-e Šūrā-ye Bāznegari-ye Qānūn-e Asāsi* [Guide to Using the Detailed Minutes of the Negotiations of the Constitution Revision Council]. Tehran: Islamic Consultative Assembly [in Persian].
- 16) General Directorate of Cultural Affairs and Public Relations of the Islamic Consultative Assembly (1380 SH/2001 b). *Šūrat-e Mašrūḥ-e Mozākerāt-e Šūrā-ye Bāznegari-ye Qānūn-e Asāsi-ye Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān* [Detailed Minutes of the Negotiations of the Constitution Revision Council of the Islamic Republic of Iran] (Vols. 1 & 2). Tehran: Islamic Consultative Assembly [in Persian].
- 17) Ghamami, Sayyid Mohammad Mehdi, & Ajorlou, Esmail (1397 SH/2018). *Elzāmāt-e Taḥaqqoq-e Ommat-e Eslāmī va Gozār az Dowlat-e Modern* (Barresi-ye Mowzū'ī dar Kešvarhā-ye Eslāmī) [Requirements for the Realization of the Islamic Ummah and the Transition from the Modern State (Thematic Study in Islamic Countries)]. *Hokumat-e Eslami* [Islamic Government], No. 89 [in Persian].
- 18) Ghazi Shariatpanahi, Sayyid Abolfazl (1400 SH/2021). *Hoqūq-e Asāsi va Nehādihā-ye Siyāsi* [Constitutional Law and Political Institutions]. Tehran: Mizan [in Persian].
- 19) Habibnejad, Sayyid Ahmad, & Haqqpanahian, Zohreh (1401 SH/2022). *Farāyand-e Ebtokār-e Taqnīni va Mo'allafeh-hā-ye Mo'atfer dar Ān bā Ta'kid bar Mokātab-e Qānūn dar Partov-e Moṭāla'āt-e Taṭbīqī* [The Process of Legislative Initiative and its Effective Components with Emphasis on the Addressee of the Law in the Light of Comparative Studies]. *Hoquq-e Tatbiqi-ye Mo'aser* [Contemporary Comparative Law], No. 27. doi: 10.22034/law.2022.45927.2896 [in Persian].
- 20) Hasanlou, Nasirallah (1401 SH/2022). *Olgū-ye Feqhī-Hoquqī-ye Nežām-sāzi-ye Eslāmī; Āsibhā va Rāhkārhā* [Jurisprudential-Legal Model of Islamic System-Building; Pathologies and Solutions]. *Feqh-e Nezam-saz* [System-Building

- Jurisprudence], No. 2 [in Persian].
- 21) Hasebe, Y. (2003). Constitutional borrowing and political theory. *International Journal of Constitutional Law*, 1.
 - 22) Hendrianto, S. (2015). Convergence or borrowing. *Constitutional Review*, 1.
 - 23) Kahf, Monzer (1384 SH/2005). Tose'eh-ye Pāydār dar Kešvarhā-ye Eslāmī (Saeed Farahanifard & Mohammad Ali Farahanifard, Trans.) [Sustainable Development in Islamic Countries]. *Eqtesad-e Eslami [Islamic Economics]*, No. 17 [in Persian].
 - 24) Madani, Jalal al-Din (1382 SH/2003). Morūrī bar Šekl-gīrī-ye Qānūn-e Asāsī-ye Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān [An Overview of the Formation of the Constitution of the Islamic Republic of Iran]. *Zamaneh*, No. 16 [in Persian].
 - 25) Mate, M. (2010). The origins of due process in India. *Berkeley Journal of International Law*, 28.
 - 26) Moradkhani, Fardin (1400 SH/2021). Tağyīr-e Ġayr-e Rasmī-ye Qānūn-e Asāsī (Mabānī, Mašādiq va Rūykerdhā) [Informal Constitutional Change (Foundations, Instances, and Approaches)]. *Tahqiqat-e Hoquqi [Legal Research]*, No. 93. doi: 10.22034/jlr.2021.157731.1271 [in Persian].
 - 27) Mostafavi Taraqqi, Sayyid Javad (1357 SH/1978). Moḥkamāt-e Eslām [The Decisives of Islam]. *Motale'at-e Eslami [Islamic Studies]*, Nos. 26 & 27 [in Persian].
 - 28) Motahari, Morteza (1368 SH/1989). Nahzat-hā-ye Eslāmī dar Šad-sāleh-ye Akīr [Islamic Movements in the Last Hundred Years]. Tehran: Sadra [in Persian].
 - 29) Mousavi Khomeini, Sayyid Ruhollah (1370 SH/1991). Šaḥīfeh-ye Nūr (Vol. 8). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance [in Persian].
 - 30) Mousavi Khomeini, Sayyid Ruhollah (1385 SH/2006). Velāyat-e Faqīh [Guardianship of the Jurist]. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works [in Persian].
 - 31) Mousazadeh, Ebrahim (1399 SH/2020). Ošūl va Mo'allafeh-hā-ye Nezām-sāzī-ye Eslāmī bā Ta'kid bar Bayānīyeh-ye Gām-e Dovvom-e Enqelāb [Principles and Components of Islamic System-Building with Emphasis on the Second Step of the Revolution Declaration]. *Hokumat-e Eslami [Islamic Government]*, No. 95 [in Persian].
 - 32) Najafi, Mousa, & Gholami, Reza (1397 SH/2018). Enqelāb-e Eslāmī va Naqš-e Miḥvarī-ye Ān dar Šekl-gīrī-ye Tamaddon-e Novīn-e Eslāmī bā Ta'kid bar Doktrīn-e Emāmat [The Islamic Revolution and Its Pivotal Role in the Formation of the Modern Islamic Civilization with Emphasis on the Doctrine of Imamate]. *Motale'at-e Enqelab-e Eslami [Islamic Revolution Studies]*, No. 55 [in Persian].
 - 33) Perju, V. (2012). Constitutional transplants, borrowing, and migrations. Research Paper.
 - 34) Pirouzmand, Alireza (1400 SH/2021). Pišāmad va Pasāmad-e Olgū-ye Tose'eh-ye Eslāmī [Antecedents and Consequences of the Islamic Development Model]. *Motale'at-e Hoquq-e Shahrvandi [Citizenship Law Studies]*, No. 20 [in Persian].
 - 35) Rosenkrantz, C. F. (2003). Against borrowings. *International Journal of*

Constitutional Law, 1.

- 36) Sadr, Sayyid Mohammad Baqir (1403 AH/1983). *al-Eslām yaqūd al-ḥayāt*. Tehran: Ministry of Islamic Guidance [in Arabic].
- 37) Salari, Mohammad Mehdi (1391 SH/2012). *Jāygāh-e Vāžeh-sāzī va Nehād-sāzī dar Ta'sīs-e Tamaddon-e Bozorg-e Eslāmī* [The Status of Word Coinage and Institution Building in Establishing the Great Islamic Civilization] (In Selected Articles of the Islamic Awakening Theory Conference by the Secretariat of the Islamic Awakening Theory Conference). Tehran: Enqelab-e Eslami [in Persian].
- 38) Tebbe, N., & Tsai, R. L. (2009). Constitutional borrowing. *Michigan Law Review*, 108.
- 39) Vaezi, Sayyid Mojtaba, & Rostami, Maryam (1403 SH/2024). *Dīn-e Rasmī dar Neẓām-e Ḥoqūqī-ye Īrān; Čisti-ye Mafhūm va Kār kard* ["Official Religion" in the Iranian Legal System; The Nature of the Concept and Function]. *Motale'at-e Hoquqi* [Legal Studies], No. 4. doi: 10.22099/jls.2024.49603.5124 [in Persian].

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی